

Följande recension av F Furets *Slutet på en illusion* (som nyligen utkommit i svensk översättning på förlaget Atlantis) har tidigare publicerats i *Clarté* nr 1 2011. Nedan har tillfogats ett par noter, samt en kommentar till den svenska översättningen.

Moshe Lewin¹

Hur historien om en sviken förhoppning behandlas

”Kommunistiska illusioner” eller sovjetisk verklighet?

François Furets *Slutet på en illusion*² och Karel Bartoseks *Les Aveux des archives*, Arkivens bekännelser, ledde i Frankrike till en livaktig intellektuell debatt om vilken roll en viss historieskrivning om kommunismen har och vilka metoder den använder sig av. Genom att reducera sjuttio års historia om en stor mänsklig förhoppning, om socialismen, till en dyster sammansvärjning av spioner och poliser mot bakgrund av förräderier och ideologiska passioner går dessa båda verk i själva verket ut i strid mot alla som i dag inte går med på att ”vi är dömda att leva i den värld där vi lever” (François Furet, sid. 727). Debatten är således politisk men också etisk. De författare som ägnar sig åt en sådan omskrivning av historien, och dem de hämtar inspiration hos, tycks anse att ändamålet helgar medlen. För en historieskrivning tagen ur sitt verkliga sammanhang handlar stundom om en manipulation av huvudkällorna: arkiven, som nu till stora delar öppnats, men som vid användandet, alltid en känslig balansgång, kräver en rigorös yrkesheder.

Att ta itu med problemet om ”den kommunistiska illusionen”, dess orsaker och dess betydelse under det gångna seklet är det anspråksfulla syftet med François Furets bok *Slutet på en illusion*. Denne historiker ger oss varken en historisk skildring av Sovjetunionen eller presenterar något försök att förstå dess ideologi eller mannen bakom denna statsbildning. Ändå behandlar den på flera hundra sidor flera staters historia och i första hand Sovjetunionens. Av det skälet kommer vi här att uppehålla oss vid den senare och lämnar åt sidan Furets märkliga begrepp – ”den kommunistiska illusionen” – som han använder såväl om hur denna ”bedrägliga tro” förvandlades till verklighet som om hur denna verklighet såg ut.

De sidor som ägnas Lenin – inte direkt överlastade med någon biografisk dokumentation eller någon som helst analys av världsläget eller läget i Ryssland vid tiden – visar en författare som är inbiten anhängare till uppfattningen att stora män ensam skapar historien. Enligt Furet räcker det med att beakta hypotesen att Lenin inte funnits på plats för att inse att Oktober 1917 var en slump ... på grund av Lenin. Som anstiftare av en revolution som legat bakom alla avgörande händelser under vår epok framstår Lenin således, indirekt, som den som ”gett näring åt” andra diktaturer: han skulle till och med ha inspirerat Mussolini, som i egenskap av radikal ex-socialist fått underkasta sig hans inflytande ... Kort sagt beror den vilja att förändra världen som miljoner människor delat helt och hållet på en enda hjärna, och givetvis en överhettad sådan.

För att förstå bolsjevikernas maktövertagande måste man inse att Lenin samt hans idéer hade en historia och utvecklades. Man kan fråga sig hur en revolutionär präglad av den socialistiska rörelsen i Europa, precis som fallet var med många andra ryska intellektuella, kunde föreställa sig en revolution i ett efterblivet land. Glöm föreställ-

¹ Om Moshé Lewin och hans verk, se artikeln [Från Röda armén till arkiven](#) av Lennart Samuelsson

² Boken har nu utkommit i svensk översättning: François Furet, *Slutet på en illusion*, Bokförlaget Atlantis 2011 (740 sid). Franska originalet hade titeln *Le Passé d'un illusion*

ningen om en Lenin ute efter ”att ta makten” och därför villig att gripa varje tillfälle att göra det. I Furets bok samexisterar den synen på några få sidor när med uppfattningen att makten ”tillhörde” honom. Lenins teoretiska arbeten handlar dock inte om att bemäktiga sig någonting över huvud taget: man avgör när ett revolutionärt läge kan vara gynnsamt. Om inte skulle hela företaget handla om blanquism och därmed dömt att misslyckas.

Vid den tidpunkt då Lenin skrev *Vad bör göras?* baserade han sig på en analys av Rysslands utveckling, som var allmän bland många marxister.³ Hans credo var följande: kapitalismen måste först få utvecklas, tsarismen skulle störtas av liberaler och andra demokrater och en borgerlig demokrati upprättas. För bolsjevikerna stod inte makten på dagordningen. I det arbete han skrev från exilen i Sibirien hade Lenin en tendens att se kapitalism bakom varje rysk björkdunge ... Men revolutionen 1905 fick honom att nyansera sin syn: kapitalismen var ännu för dåligt utvecklad, de liberala krafterna för embryonala och försagda. Nu började hans analyser på allvar ta sig an bondefrågan. Vilket ledde till en strategisk utveckling. Om han fortfarande hoppades att Ryssland skulle genomgå ett borgerligt demokratisk stadium betraktade han hädanefter bönderna, vars revolutionära potential han dittills underskattat, som den främsta bundsförvanten. Och bolsjevikpartiet skulle kunna ansluta sig till en regeringskoalition med landsbygdens massor representerade av socialistrevolutionärerna.

I april 1917 såg en tredje version av ”leninismen” dagens ljus: inför böndernas otålighet och den fördjupade krisen kunde inte de demokratiska krafterna svara mot vad som krävdes. Men Lenin var beredd att vänta och samarbeta med andra krafter om sådana skulle dyka upp. Bolsjevikerna skulle inte ta makten ensamma – det slog han fast öppet – annat än om alla andra lösningar misslyckats.

En sak är klar: Lenin ”gjorde” aldrig någon som helst revolution, han inskränkte sig till att förutsäga dem – det som skedde 1905 och 1917 skedde på egen hand. Och han störtade heller aldrig riktigt några regeringar. Dessa, som förföll i galopperande takt, byttes ju ut varannan månad. I sin strävan efter att hitta samarbetspartners för att kunna upprätta en demokratisk regering tappade mensjeviker och socialistrevolutionärer i september 1917 kontrollen över situationen. Bolsjevikpartiet försökte förhandla fram ett gemensamt program med dem, på villkor att de upphörde med försöken att vinna liberalernas gunst. Det ”nej” som följde innebar att klockan klämtade för den flygel inom bolsjevikpartiet, som förespråkade en koalitionsregering ... och även för dem som avvisat erbjudandet. Ett bolsjevikiskt maktövertagande verkade nu vara den enda realistiska utvägen. Nu hade en ”revolutionär situation” uppstått och det krävde handling. Landet befann sig i fullständigt upplösningstillstånd ...

Bolsjevikerna – ett välorganiserat och inflytelserikt parti

Ytterligare en historisk vantolkning måste undanröjas och François Furets systematiska användning av begreppet ”sekt” om bolsjevikerna är en sådan. De utgjorde i detta läge ett välorganiserat parti med inflytande och stöd bland massorna: det hemförde den ena valsegern efter den andra i sovjeter och kommuner. Det skulle aldrig en sekt ha lyckats med, lika lite som någon sådan skulle ha lyckats genomföra det som komma skulle. Att detta parti tog makten – vilket var vad alla väntade sig, det var ingen hemlighet – var ingen kupp: det fanns ingen regering värd namnet, landet stod utan stat. Den enda trovärdiga institutionen var sovjeterna för arbetarnas och soldaternas deputerade, som mensjeviker och socialistrevolutionärer fortsatte att stå i

³ [Vad bör göras?](#) skrevs 1902. Den finns i flera svenska översättningar.

spetsen för, men som de från september 1917 förlorade kontrollen över. Med andra ord hade den makt bolsjevikerna tagit överlämnats till dem av sovjetkongressen, där de hade majoritet och stöddes av socialistrevolutionärernas vänster.

Mitt i kaoset var de revolutionära marxisterna ensamma om att slå in på den enda väg som var möjlig ... Att återuppbygga staten var tillräckligt för att hålla samman ett land på väg att upplösas, det var den avgörande frågan, oavsett ideologi. Det var också vad demokraterna ville, men de lyckades inte kontrollera händelserna: för detta krävdes en motiverad och välorganiserad kraft. Att tala om någon manisk personlig maktsträvan svarar inte mot det verkliga läget 1917 då maktövertagandet blivit en historisk nödvändighet. För övrigt är det ganska enkelt att sopa undan framställningen av Lenin som en demiurg, ensam om att skriva historien: bolsjevikpartiets sätt att fungera – många källor är samstämmiga på denna punkt, särskilt vad gäller 1917-1918 – motsäger François Furets monotona scenario.

Vid denna tidpunkt var bolsjevikpartiet ett äkta parti. Lenins ord vägde tungt, men han fick kämpa för att få igenom sina förslag – Furet nämner det bara helt vagt av rädsla för att slå undan benen på sin historieförställning. Andra betydande ledare gav Lenin huvudbry. ”Aprilteserna” (1917) bekämpades av bland annat Lev Kamenev, en nära medarbetare och framstående talare. Beslutet om maktövertagandet föregicks av en allvarlig konflikt mellan motsatta strategier. Lenin höll också på att förlora striden kring freden i Brest-Litovsk (mars 1918), vilket François Furet bara nämner i förbigående, osv. Om man intresserar sig det minsta för fakta blir bilden av Lenin som diktator inom partiet åtskilligt naggad i kanten ... Och vilka diktatorer utsätter sig för övrigt för omröstningar i de politiska instanserna? Detta framgår än klarare från mars 1921 under perioden med den nya ekonomiska politiken, NEP.

Synen på Lenin som stalinismens upphovsman – eller till ”en stalinistisk bolsjevism” som skulle utgöra hela sovjetperiodens väsen från Lenin till Brezjnev, genomsållad av brott och skräckvälde – bortser helt från komplexiteten i det reellt existerande Ryssland. Den utgår från att det funnits en demokratisk potential, som bolsjevikerna krossat när det i själva verket var så att denna möjlighet var helt illusorisk. Bolsjevikerna, och inte heller inbördeskriget, bar inte skulden för att två diktatoriska krafter trädde in på scenen. Det var landets eget val, dess drama, och inte följderna av illasinnade planer från den ene eller andre. I annat fall underskattar man betydelsen av de alternativ som kunde rymmas under en diktaturmodell. Ser man inte det bolsjevikiska Ryssland som något annat än oföränderligt och terroristiskt tömmer man, som François Furet, Rysslands historia på dess innehåll: allt handlar om Lenin, ett törstig monster och källa till den stalinism som redan skulle ha intagit makten, redan före Stalin och även efter denne, men på ett annat sätt – utan att man någonsin kan urskilja någon rörelse, någon förändring. Där finns varken samhälle eller kultur och, paradoxalt nog, heller ingen riktig ideologi ...

En ”enfärgad” antileninism

Men låt oss återvända till den verkliga Lenin, som när inbördeskriget en gång var över stod inför ett förhärjat land. Han ansåg nu att stunden var kommen för fred och avrustning. NEP infördes och man arbetade frenetiskt på att utveckla en ny strategi: freden, som öppnade för nya perspektiv, krävde det. Vid sitt sista offentliga framträdande, på elfte partikongressen 1922, förklarade han således, ”att socialismens

begrepp måste omvärderas” och att diskussionsfrihet var en nödvändighet för partiet.⁴ Våldsamheten i hans kritik chockerade många av segrarna i inbördeskriget. Men det spelade ingen roll, så länge som hälsan tillät fortsatte han att reflektera över den politiska kurs man borde följa.

Därigenom föddes den politik som blev NEP, där man lade betoningen på samarbete med bönderna (huvuddelen av nationen), att sätta stopp för tvångsåtgärderna mot dem, att undvika att påtvinga dem någon som helst ”kommunism”, att inte stöta sig med det sätt de uppfattade sina egna intressen. Lenin och Trotskij satsade på en blandekonomi, där man – under en lång period – vände sig till marknaden. Många av partiets kadrer hade däremot kommit tillbaka från inbördeskriget med en annan syn på de politiska mål och medel som behövdes.

Partiet hade nu en majoritet medlemmar, som tillkommit efter 1917 och som på alla nivåer innehade poster inom administrationen. En del delade partiets officiella linje – att sätta stopp för krigskommunismens metoder -, andra ville ha en stark stat, som inte tvekade att tillgripa tvångsåtgärder, som sågs som det enda som var möjligt att tillämpa i Ryssland ... Meningsskiljaktigheterna rasade, bland annat i bonde- och nationalitetsfrågan, uppifrån och ner.

Konfrontationen mellan Lenin och Stalin i nationalitetsfrågan visade att det fanns oförenliga synsätt inom systemet. Å ena sidan en centraliserad och enhetlig struktur underställd järndisciplin; å den andra en mer decentraliserad uppfattning som ville ge olika nationaliteter inte försumbara former av självbestämmande och detta inom en ram starkt fientlig till nationalism och nationellt förtryck. Stalins superstatslinje innebar en ganska tydlig omkastning av prioriteringarna, men kunde ändå kamoufleras med ideologiska argument: här hade medlet förvandlats till mål och döpts till ”socialism”. Stalin spillde inte tid på att tänka ut en ny strategi: han koncentrerade sig på taktiken. Motsättningarna med Lenin utvecklades hos honom snabbt, från 1922 om inte rent av tidigare, till rent hat. Ju mer sjukdomen gröpte ur Lenin, desto mer flyttade den försiktige Stalin fram sina positioner.

Här är ett klagande nödvändigt. Att återställa Lenin och början av sovjetsystemet i sitt sammanhang hindrar inte att det går att skilja mellan bra och dålig politik, mellan misstag och vad som var nödvändigt. Man kan till exempel ställa sig frågande till upplösningen av konstituerande församlingen, den riggade rättegången mot socialistrevolutionärerna, förbudet mot fraktioner inom bolsjevikpartiet, krossandet av matroserna i Kronstadt ... Och terrorn då? Under inbördeskriget bedrevs sådan från de rödas sida men även från den andra sidan och den var heller inte mild. I dessa och många andra frågor fordrar en sansad bedömning ett studium av de olika sidornas argument. Och där får inte uppfattningarna bland Lenins samtida, vänner eller motståndare, glömmas bort. För att förstå de olika huvudaktörerna är det avgörande att kasta sig in i det stridsvimmel de befann sig i.

Under tiden började NEP bära frukt. Om den perioden kan tyckas kortvarig historiskt sett kom den att präglade samtiden långt utöver de blodiga årens kaos och satte landet på fötter igen. Med hänsyn till förödelsen 1921 gav den nya politiken prov på regeringens effektivitet: folk svält inte längre, tsartidens industriella potential åter-

⁴ Elfte partikongressen hölls 27 mars – 2 april 2 1922. Det var den sista *partikongress* som Lenin deltog i, däremot så framträdde han offentligt vid några ytterligare tillfällen, bl a vid Kommunistiska internationalens kongress i november 1922. Lenin höll sitt absolut sista offentliga tal inför Moskva-sovjeten 20 november 1922. Detta vet också Lewin (framgår av annat som han skrivit), så det rör sig förmodligen om en slarvig formulering från hans sida. Ö.A.

ställdes, bönderna upphörde att revoltera, terrorn minskade, en lagstiftning infördes, antalet politiska fångar var få och säkerhetspolisens förtryck kunde inte jämföras med föregående eller efterföljande perioder. Vid denna tidpunkt utgjorde den inte något verktyg för blind repression. Mångfalden i press, kulturliv och politisk debatt var anmärkningsvärd. Det saknades förvisso inte moln på himlen. Men det går inte att förneka att NEP utgjorde ett viktigt kapitel, och säreget, i sovjetisk historia.

Om vi nu övergår till stalinismens höjdpunkt, sju-åtta år senare, visar sig följande bild. Landet styrdes av en despot, som alltid fick sista ordet i allt. Partiet hade försvunnit som politisk organisation: det var inget mer än en kuivad administration, där medlemmarna, i likhet med övriga medborgare, var underkastade en gränslös terror – eliten hölls också i skräck, inklusive politbyråns medlemmar, som själva inte visste hur lång tid de hade kvar att leva. Vad gäller befolkningen i stort vet vi nu mycket om kollektiviseringen, deporteringarna av bönder, det växande antalet anhållna och de fasor de utsattes för i lägren i Gulag ...

Inget av detta förekom under NEP. På Lenins tid styrdes landet av en grupp, beslut fattades efter hårda politiska strider och fick ibland bokstavligt talat slitas fram både inom centralkommittén eller under partikongresser och konferenser. Och Lenin fick ofta kämpa hårt och tvingades ibland se sig besegrad ... Stalin bidade ännu sin tid. För att fullständigt kontrollera bolsjevikpartiet hade han en enda lösning: att krossa det. Hur kan man då göra begreppet bolsjevism – en politisk organisation som vi konstaterat – synonymt med den stalinism, som påstås ha varit oföränderlig sedan 1917 och sedan beteckna den som ”den andra bolsjevismen”? Skillnaden är så stor att det inte är tillåtet med ett sådant historiskt hopkok. Men vi får inte bortse från att detta politiska parti var på väg att avlida. Striden mellan olika politiska uppfattningar höll på att vinnas av anhängarna till en statskontroll utan spärrar, till och med i fredstid – och många av dem skulle få betala ett högt pris för att ha gjort detta alltför militanta val. Alla dessa problem undgår François Furet på grund av hans ”enfärgade” anti-leninism – även om han pekar på att Stalin krossade den gamla bolsjevismen för att skapa en andra ...

Låt oss nu göra en liknande undersökning av perioden efter Stalin, efter 1953. De högsta ledarna föll inte längre offer för en blind och massiv terror. Huvuddelen av befolkningen behövde heller inte längre leva i skräck för att försvinna en dag. Polisapparaten hade inte längre rätt att genomföra arresteringar på basis av förutbestämda kvoter. Om Gulag bevarat sitt namn bland allmänheten handlade det nu om ett annorlunda straffsystem: miljontals anhållna hade frigivits, nu måste man ha gjort sig skyldig till något för att bli arresterad. Vad beträffar de som besatt modet att trotsa förbudet mot att ägna sig åt politik så var de medvetna om spelets regler. Medan stalinismen till sitt väsen handlat om godtycke.

De förändringar som genomfördes på sociallagstiftningens område är alltför många för att kunna redovisas i detalj här: Rätten att resa inom landet och byta anställning var nu garanterade, aborträtt var införd, pensioner och andra bidragsformer hade förbättrats avsevärt liksom levnadsstandarden i allmänhet. Kan man då, som François Furet, fortsätta att använda beteckningen ”stalinistisk kommunism”, eller klistra på stackars Brezjnev etiketten ”bolsjevik” eller, än mer skrattretande, tala om ”messianism” för hans vidkommande, vilket ingen tidigare tillåtit sig?

Men vad som är helt uppseendeväckande är Furets totala ointresse gentemot historien i vad som skulle kunna likna ett samhälle. Förmodligen är han rädd för att det skulle kunna uppfattas som eftergifter gentemot kommunismen. Att inse att systemet

utvecklas och förändras, att samhället existerar och sätter sin prägel trots det tryck det utsätts för, att detta tryck sakta men säkert upphör, att även staten påverkas av reaktioner ute i samhället – allt detta leder till insikten om ett system där verklighet och ideologi måste kunna böjas i pluralis. Begrepp som ”kommunism” och ”totalitarism” kan däremot långt ifrån säga något om systemets väsen och blockerar bara all förståelse. När det till exempel gäller stalinismen och de grymheter den gjort sig skyldig till finns förbryllande patologiska aspekter, som obestridligt fortfarande återstår att kartlägga. Historikerna kan för övrigt se fram mot goda år när det gäller att studera och förstå alla aspekter.

Men den psykopatologi som en ideologi av stalinismens slag står för, där fienderna måste demoniseras, tycks ha smittat av sig på en del ”antikommunistiska” kritiker: vad tjänar det till att utmåla Stalin som djävulen? Varför räcker inte siffran en miljon avrättade, varför måste en nolla tillfogas? Ändå envisas en del med att göra det. Det är förfärligt: i stället anklagas de som försöker ta reda på hur det verkligen förhöll sig med de oskyldiga offren för att vara nostalgiker, drivna av viljan att rädda något av kommunismens förflutna. Enligt Furet handlar det om ”revisionister”, som även om de medger grymheterna anser att dessa brott ”inte dömer ut hela denna historia, för de utgjorde ingen nödvändig konsekvens”. Det är alltså detta som historikern är ute efter att få till stånd; ”att hela denna historia ska fördömas”.

Men det är en falsk lösning ... Att närma sig Ryssland utifrån den officiella kommunistiska ideologin – eller dess motstycke, antikommunismen – gör det inte möjligt att begripa landet. Sovjetregimens sammanbrott svarade för övrigt inte mot de förutsägelser specialisterna på ”totalitarism” presterat: generalstaben gav upp utan att använda sig av en repressiv apparat som fortfarande var intakt, vilket inte är särskilt ”totalitärt” ... Och det säger sig självt att ett pyramidformat system av makt och privilegier, där befolkningen inte gavs någon möjlighet att verkligen sköta ekonomin och staten, kräver en speciell klassifikation. Sovjetunionen insisterade envetet på etiketten kommunism samtidigt som man utarbetade ett eget system.

Bakom ideologin – människorna

I själva verket hade det faktum att Ryssland spelade en så stor roll under 1900-talet bara delvis med ideologiska faktorer att göra. Det handlade om en komplex spegellek med vanställda bilder, där inte bara myter och sanningar från ett enda läger utan också från andra ingick – många faktorer och makter spelade framträdande roller i det internationella spelet. François Furets försök att skriva om hela världshistorien med kommunismen som grund ger upphov till vrångbilder. Inflytandet från officiell sovjetisk ideologi, som han blint tillskriver ”universalistiska” idéer, beror i stället framför allt på den kris som plågar en värld, som för övrigt uppvisar vissa tecken på sammanbrott – allt detta oberoende av olika absurda saker som vänstern och Sovjetunionen kan ha sagt och gjort i detta sammanhang. Sovjetunionens ideologi skulle aldrig ha fått ett sådant inflytande utan den rad katastrofer som världen upplevt under 1900-talet.

Att oräkneliga människor utnyttjats eller vilseförts berodde inte bara på blindhet. Det fanns åtskilliga tecken på en viss dynamik i Ryssland just i det ögonblick då Väst – inklusive länderna i Central- och Östeuropa – genomgick en djup kris. Och den förtjänstfulla roll Ryssland spelade under andra världskriget beror inte på några bedrägliga illusioner: det handlade om en befrielse för hela Europa, oavsett vad Stalin sedan gjorde av detta. Furet kan hålla på och manövrera men fakta är obestridliga: denna befrielse hade inte kunnat äga rum om Ryssland fallit samman. Jag tvivlar starkt på att

det gamla Ryssland, om det ännu existerat, hade kunnat svara för samma insats. Men när väl denna dynamik var uttömd inleddes – genom den roll som utövades av faktorer helt integrerade i dess funktionssätt – Sovjetunionens obönhörliga tillbakagång mot systemets slutliga förfall; dess anspråk på att representera ett alternativ inför hela världen blev löjeväckande.

Otvivelaktigt är den fråga som så många ägnar sig åt – varför föll socialismen (eller kommunismen) ihop i Ryssland? – ett villospår. Om man vill förstå denna historia måste man vara på det klara med följande: socialism, och än mer kommunism, är inga adekvata begrepp. Frågan måste ställas på ett annat sätt: vad var det som föll samman i Ryssland? Det är något att reflektera över.

Artikeln publicerades ursprungligen i *Le Monde Diplomatique*, december 1996
Översättning (från franska): *Björn-Erik Rosin*.

Om den svenska översättningen av Furets bok

Jag ska här inte kommentera boköversättningen som sådan, jag har i skrivande stund bara läst delar av boken. Däremot har jag gjort en iakttagelse som jag tycker är anmärkningsvärd, nämligen att man uppenbarligen inte ansträngt sig att finna svenska översättningar av citerade verk. Förvisso nämns en del svenska översättningar, men det saknas förvånansvärt många arbeten som borde vara ganska enkla att hitta, i synnerhet med hjälp av Internet (via Libris och i svenska antikvariat).

Detta gäller bl a de flesta texterna av Marx och Lenin (flera arbeten som dessutom finns i flera upplagor och olika översättningar), liksom Rosa Luxemburg ("Leninism eller Marxism?" eller [Den ryska socialdemokratins organisationsfrågor](#)), Alexandra Kollontaj ([Arbetaroppositionen](#)) och folkfrontspolitikers förgrundsgestalt Georgi Dimitrov. Uppenbarligen saknar översättaren kunskaper på det området.

Man skulle kunna misstänka att det finns speciella skäl till att utelämna arbeten av just "klassiker" av ovannämnda slag, men det verkar inte så, eftersom även svenska versioner av åtskilliga andra böcker lyser med sin frånvaro (ofullständig lista):

Margarete Buber-Neumann: [Fånge hos Stalin och Hitler](#) (sv utg 1948)

Anna Larina Bucharina: *I minnets labyrinter* (sv utg 1991)

Alan Bullock: *Hitler, en studie i tyranni* (1:a sv utg 1960, sista 1995).

Fernando Claudín: [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 1](#) (sv utg 1979)

Stephen F Cohen: [Bucharin och den ryska revolutionen](#) (sv utg 1981)

Joachim Fest: *Hitler – en biografi* (sv utg 1974, nyutgåva 2008)

André Gide: [Resa i Sovjet](#) (sv utg 1948 och utvidgad 1992)

Panaït Istrati: *Mot den fjärran elden* (sv utg 1930)

Koestler, Spender m fl: [Vi trodde på kommunismen](#) (sv utg 1950)

Karl Kautsky: [Vägen till makt](#) (sv utg 1914, nyutgåva 1979)

Moshe Lewin: [Lenins sista strid](#). (sv utg 1968)

Wolfgang Leonhard: [Revolutionens barn](#) (sv utg 1957)

Artur London: [Bekännelsen](#) (sv utg 1970)

Thomas Mann: *En opolitisk mans betraktelser* (kom ut 2012 på Atlantis)

Ernst Nolte: [De fascistiska rörelserna](#) (sv utg 1968)

Alexander Solzjenitsyn: *Gulag-arkipelagen* (första delen sv utg 1974)

Boris Souvarine: [Stalin, En kritisk studie över bolsjevismen](#) (sv utg 1940)

Martin F 19/10 2011 (uppdaterat i sept. 2020)